

УДК 130.31

Ганна Кулагіна-Стадніченко

Метафізика релігійних потреб та їх роль у смисложиттєвому самовизначенні православного віруючого

Визначається конструктивна роль релігійних потреб. З'ясовується їх вплив у формуванні особистісної самоідентифікації та саморозвитку. У свою чергу, потреба мати Бога формує сенс життя православного віруючого, сприяє його самоідентифікації. В українській традиції ця релігійна потреба має своєрідну специфіку. Авторка обґрунтовує, що особливістю українського релігійного світогляду і релігійної психіки є живий зв'язок віруючого з Богом.

Зроблено висновок, що церква наближалась до народу мовою обряду, церковно-народними звичаями за місцевими традиціями, а обожнення виступає частиною боголюдського процесу. Особиста участь у священнодійннях вказувала на залишки язичницького ритуалу, водночас привертала освічених громадян до церковно-громадської праці. Така активність громадянства породила сучасний церковно-національний рух серед українців.

Ключові слова: релігійні потреби, потреба мати Бога, українське православ'я

Hanna Kulagina-Stadnichenko

The metaphysics of the religious needs and their role in shaping the meaning of life for the Orthodox believer

The role of religious needs is defined. Their influence on the formation of personal identity and self-development is clarified. In turn, the need to have God creates meaning of life for Orthodox believers, contributes to their identity. In the Ukrainian tradition this religious need has an individual specificity. It is proved that feature of Ukrainian religious philosophy and religious mentality is a living connection of faithful with God.

It is concluded that the Church was approaching the people through language of rite, ecclesiastical and folk customs of local traditions, and adoration act was part of the theandric process. Personal participation in the performance of divine service pointed to the remains of a pagan ritual, at the same time attracted educated citizens to the church and public works. Such activity of society gave rise to the modern church and national movement among Ukrainians.

Keywords: religious needs, the need to have God, the Ukrainian Orthodoxy

Присутні в індивідуальних запитах особистості потреби у благоговійному ставленні до чогось священного, в осмисленні не лише життя, а й смерті, у поклонінні, вшануванні, вербалізуються сучасним віруючим як потреби релігійні. Натомість «неусвідомлено-релігійна» людина

відносить такі потреби до соціально-культурного оточення. Зокрема, потреба у релігійному поклонінні переноситься на представників ідеології, культури чи відповідні артефакти. Відтак, маємо властивий пострадянській свідомості феномен нерозривного поєднання понять «духовність», «культура» та «моральність» [1, с. 13].

Дослідники матеріалістичного способу мислення взагалі не ставлять питання про релігійні потреби, оскільки вважають індивідуальну релігійність продуктом соціальних явищ [2, с. 99–107]. Водночас існує альтернативна позиція щодо наявності релігійних потреб у нерелігійної людини. Так, богослови розглядають релігійні потреби через людське прагнення до ідеального, сутнісного, належного, «тяжіння до Безкінечного», Вічного [3, с. 3–24]. Еріх Фромм у відомій праці «Бути чи мати» вказує на те, що людина не обирає віру чи невір'я, а знаходиться у пошуках важливої для неї релігійної системи, її вибір здійснюється у площині «між релігіями» [4]. Віктор Франкл практично ототожнював індивідуальну релігійність та пошуки смислів, вважаючи їх провідною потребою особистості, відмовлявся від надто вузького, конфесійно обмеженого, трактування феномену віри лише як віри в Бога, зауважував, що ставити питання про сенс життя означає бути людиною релігійною, оскільки релігійна віра прагне «надсмислу» [5, с. 336].

У сучасній науковій літературі висловлюється думка про необхідність вищих духовних потреб для самоактуалізації, саморозвитку особистості, чим роль релігійних потреб, як відповідного структурного компоненту, значно гуманізується. Відтак, метою дослідження постає визначення конструктивної ролі релігійних потреб, їх вага у формуванні особистісних самоідентифікації та саморозвитку.

Слід погодитись з думкою знаного психолога О. М. Леонтьєва про те, що у своїх первинних біологічних формах потреба виступає певним станом організму, висловлює його прагнення доповнення, яке знаходиться поза суб'єктом. Жодна окрема жива система не підтримає своєї внутрішньої збалансованості, здатності розвиватися, будучи виключеною з більш широкої системи взаємодій. Отже, людська потреба завжди предметна, тобто знаходиться за межами свого носія, однак на відміну від тваринного світу має якісно іншу природу. Це означає, що вищі потреби людини є «функціонально автономними», детерміновані не біологічно, а соціально, у їх розвитку вбачається

перспектива формування загалом «відв'язаних» від стану організму спрямувань. Якщо у тварин співвідношення потреб визначається їх біологічною значущістю, то у людини потреби вступають у певні ієрархічні взаємовідносини одна з одною, чим унеможливають біологічну домінанту. Задоволення елементарних, вітальних потреб залишається обов'язковим, але «поверховим» чинником існування людини. Наразі перевага найчастіше віддається більш вагомим, фундаментальним своїм смислопокладанням, вищим потребам, класичним прикладом чого виступає символ мученика, що сходить на вогнище за свої переконання [6].

У східному християнстві релігійна потреба мати Бога посідає особливе місце, є центральною темою візантійського богослов'я, осмислюється через вчення про Обоження, постає аналогом західній традиції щодо виправдання вірою та спасіння. Патристика визначає обоження як процес становлення людини Богом внаслідок боговтілення, через отримання благодаті. Католики солідарні з такою точкою зору, вважають вчення про обоження людини «осереддя розуміння благодаті» у православ'ї [7, с. 317]. Водночас, у західному християнстві відповідна тема не посідає важливого місця, хоча не заперечується.

На думку богословів, джерела цієї традиції східного християнства знаходяться у спадщині ще не поділеної Церкви, пов'язані з фундаментальними темами спасіння, боговтілення, есхатології. У сотеріологічному значенні, ідея обоження виникає внаслідок розвитку новозавітної інтуїції щодо розуміння Христового спасіння не лише як повернення до праджерела, первинного стану, а й у здійсненні чогось надто значного, значущого, більшого, ніж те, що є. Зокрема, стислий виклад такого підходу до розуміння обоження знаходиться у трактаті «Слово про втілення Бога» святителя Афанасія Олександрійського: «Бог став людиною задля того, щоб людина стала Богом». Надалі така концепція набуває поширення, стає загальновідомою богословською ідеєю, важливим аскетичним принципом.

Вивершеність практики богоспілкування, ісихастської аскези, утворює специфічну відмінність православної духовності, визначається вченням про обоження, що із сфери затеоретизованих богословських міркувань переходить «до єдино можливої», доступної земному життю, пізнаної через особистий досвід віруючого реальності життя «у Бозі»

[8]. Категорія обожнення набуває особливого статусу у православному віровченні та світобаченні ще й тому, що одночасно належить сферам догматичного богослов'я й аскетичної практики, виявляється через вищу стадію останньої – «феорію», споглядання.

На думку С. С. Хоружого, християнська аскеза та християнський світогляд вимушено використовували терміни античної духовності. Споглядання було одним з головних понять неоплатонічної містики, означало вищий ступінь духовного сходження. Натомість, аскетична «феорія», що за формою складає синонімічний ряд поняттю «споглядання», відрізняється нюансуванням релігійного досвіду, якому відповідають різні стани, а саме: «спілкування», «злиття», інколи – «осеяння», «захоплення», власне «споглядання». Семантичні обриси старого і нового понять не співпадають, однак мають спільним споглядальний аспект феорії. Зазвичай, слово «споглядання» передбачає дистанцію між суб'єктом та об'єктом цього процесу. «Принциповий холізм» православ'я, його відмінність від «антропологічного дуалізму», полягає в актуальному поєднанні з Богом, що окреслюється терміном «споглядання-поєднання». І хоча поєднання з Божественним стверджується будь-якою розвиненою містичною традицією, вагомі відмінності знаходяться у домінуючих реаліях християнського життя, що пов'язані з особистістю, любов'ю, спілкуванням. Православне богоспоглядання не є відстороненим спостереженням Блага чи Любові, відволіканням розуму від емпіричних образів та понять, пізнається через спілкування у бутті, «пришестям Бога у душу» – Духа Святого, перетворює емоційно-розумову сферу віруючого [8].

Від «споглядання чистих сутностей» та «возз'єднання розуму з Єдиним» православна феорія відмінна не лише конкретним, діяльнісно-процесуальним, а й онтологічним значенням, вказує на набуття всією людською істотою іншого способу буття. Це поняття поєднує вчення святих Отців та ісихастську аскезу, формує східнохристиянську традицію як єдність, синтез патристики та аскетички.

Початковий етап такого синтезування пов'язують з ім'ям преподобного Максима Сповідника, розвиток та поглиблення поєднання догматичної думки та аскетичного досвіду відповідають ісихастському відродженню у Візантії XIII–XIV століть. Певний час автентична православна традиція обожнення зазнавала занепаду, пасивно зберігалась

у чернечому та народному середовищі, відповідне вчення практично перебувало у забутті. Повернення до творчого розвитку традиції пов'язують з виходом у світ грецького (1782) та слов'янського (1793) «Добротолюбія», впровадження яких, однак, обмежувалось сферою аскези. Значне пожвавлення богословської думки, що звертається до проблеми обоження, спостерігаємо у ХХ столітті. Нині відбувається відновлення синтезу патристики та аскетички, засадничими принципами чого стали філокалічне відродження в аскетичному житті та «неопа-ламїзм» та «неопатристика» у богослов'ї [9, с. 15–28; 10].

Філокалія (грец. *Φιλοκαλία τὸν ἱερὸν ὑπὸν*) також «Добротолюбіє» – це збірка духовних творів православних авторів IV–XV століть, де значна частина текстів належить до традиції ісихазму. Збірка складена Никодимом Святогорцем і Макарієм з Коринфа, була вперше опублікована грецькою мовою у 1782 р. у Венеції завдяки старанням румунського князя Йоана Маврогордата. Ця збірка аскетичних та містичних текстів складала один том обсягом 1207 сторінок, назва якого була запозичена із збірки вибраних творів Орігена під титулом Філокалія, що її уклали свв. Василій Великий та Григорій Назіянський. Майже одночасно старець Паїсій Величковський (1722–1794), родом з Полтави, уклав слов'янську Філокалію під назвою «Добротолюбіє» (п'ять томів), що була видана у Москві 1793 р. та неодноразово перевидавалась до ХХ століття. Окремі тексти грецької Філокалії не ввійшли до слов'янського видання. На основі Добротолюбія Паїсія Величковського та грецької Філокалії, виданої у Венеції, єпископ Теофан Затворник (1815–1894) упорядкував та видав 1877 р. повніше Добротолюбіє, вибравши для нього переважно ті тексти зі святих Отців, що стосувалися молитви серця. Саме ця удосконалена редакція зібрання аскетичних творів святих Отців послужила зразком для перекладу та видання Добротолюбія українською мовою. Переклад українською мовою звершив Святійший Патріарх Київський і всієї Руси-України Філарет. У 2008 р. п'ятитомне «Добротолюбіє» в українському перекладі було видане Київською Патріархією Української православної церкви Київського Патріархату. Сьогодні Філокалія стає дедалі популярнішою на Заході. Її перекладають французькою, англійською та іншими західноєвропейськими мовами, що допомагає краще пізнати духовність християнського Сходу [11].

Тут обоження виступає частиною боголюдського процесу, «історії тварного буття», що сходить до поєднання з Богом, трактується як філософська категорія, лише частково пов'язана з богословсько-догматичним дискурсом. Засадничі принципи віровчення формулюються заново мовою сучасного богослов'я, на іншому рівні опановуються джерела, відновлюється історичний шлях, вперше наголошується на чільному місці поняття «обоження» у православній духовності, що має особистісну, діалогічну, синергійну природу. Вчення про обоження стає органічною частиною богослов'я особистості, належить до кола найактуальніших тем сучасної християнської думки.

Богословами української православної традиції зазначене вище питання осмислюється через феномен богопочитання, наголошується на винятковому значенні вирішення онтологічної потреби пізнання суті цього явища із врахуванням наукових надбань антропології, психології, соціології, вивчення людської природи на основі висновків християнської антропології. Функціонально богопочитання вважається засобом задоволення найголовніших духовних потреб людини, зводиться до самовдосконалення у контексті уподібнення людини до Самого Бога, тобто – до її обоження. При цьому феномен богопочитання розглядається з кількох точок зору, а саме: історичної, моральної, антропологічної.

З історичної точки зору, богопочитання вважається явищем універсальним, оскільки у богословському середовищі існує переконання щодо релігійної природи людини.

З огляду на моральний ракурс, богопочитання означає борг індивіда Господу Богу, його обов'язок славити Бога у відповідний спосіб.

Антропологічний підхід засвідчує богопочитання як домінуючу потребу особи, її сутнісну рису на відміну від інших живих істот, виповненість чого досягається через поєднання з іншими суб'єктами та самим Богом.

На думку богословів, антропологічно-онтологічна позиція щодо розуміння суті богопочитання надто важлива, постає головною метою індивідуального життя, виводить його у царину безмежного уподібнення Богові, з площини зовнішнього примусу ставить на вершини духу, волі, любові й добра, формує повагу до образу Божого, а відтак – до людини. Богопочитання виступає глибинною духовною потребою, яку

можна задовільнити виключно релігійним чином, маніфестує індивідуальну релігійність через певний спосіб її зовнішнього виявлення [12, с. 341–343].

За формою, православне богочитання керується конкретними релігійними нормами, розвивається у межах Символу віри, є літургійним її виразником, в українській традиції має специфічні особливості. Так, С. Ярмусь звертає увагу на культ випікання проскурок, що існував серед українців з часів княжої Русі, від початків офіційного православ'я в Україні; опікування впорядкуванням церковних богослужб та практики у XVI–XVII століттях, видання богослужбових книг, Требників, літургійно-богословської літератури не лише для духовенства, а й для мирян, що дозволяло останнім брати активну участь у богослужінні разом із священниками; звичай складання нових молитов та Богослужб, призначених на різні випадки життя та на різні потреби, а це вказувало на значну чутливість та творчість українця щодо Богочитання. Зокрема, йдеться про підручник для духовенства під назвою «Ізвістіє учительнее» та спеціальну працю для мирян «Молитви при Божественній Літургії» (20-ті роки XVII ст., Київ). Отець Степан Ярмусь пише: «Обидва згадані документи – це продукт особливої богослужбової свідомості й духовності української людини, чого серед православних народів не було і немає й досі. Лише румуни перейняли дещо з цієї української традиції» [12, с. 347].

Отже, особливістю українського релігійного світогляду, релігійної психіки, став живий зв'язок віруючого та Бога, а відтак Церква наближалась до народу мовою обряду, церковно-народними звичаями за місцевими традиціями, і, навіть, почасти внутрішнім устроєм. Особиста участь у священнодіяннях вказувала на залишки язичницького ритуалу, водночас привертала освічених громадян до церковно-громадської праці. Така активність громадянства породила сучасний церковно-національний рух серед українців, який за усіх часів «був явищем тяглим» [13, с. 162].

1. Черняева С. А. Развитие личности и психологическая помощь в свете христианского мировоззрения / С. А. Черняева. — СПб., 2007. — 192 с.
2. Кулагіна-Стадніченко Г. Релігійні потреби віруючого: до постановки питання / Г. Кулагіна-Стадніченко // Українське релігієзнавство. — 2009. — № 52. — С. 99–107.

11. Соціофілософські аспекти релігії

3. Слово о психологии // Слово. Проповеди, конспекты, лекции из архива М. Д. А. – Свято-Троицкий Ново-Голутвинский монастырь, 1993. — С. 3–24.
4. Фромм Э. Иметь или быть? / Э. Фромм. — М., 2015. — 320 с.
5. Психотерапия и религия // В. Франкл. Человек в поисках смысла. — М. : Прогресс, 1990. — 368 с.
6. Леонтьев А. Н. Потребности, мотивы и эмоции / А. Н. Леонтьев. — М., 1971. — 40 с.
7. Хоружий С. С. Обожение (правосл.) / С. С. Хоружий // Богословская антропология. Русско-православный / римско-католический словарь: издания на русском и немецком языках / под науч. ред. прот. Андрея Лоргуса, Б. Штубенрауха. — М., 2013. — 317 с.
8. Хоружий С. С. К феноменологии аскезы. Аналитический словарь исхастской антропологи / С. С. Хоружий. — М., 1998. — 352 с.
9. Христокін Г. Неопаламізм у сучасній православній теології: проблеми, тенденції та перспективи розвитку / Геннадій Христокін // Філософська думка: Спецвипуск Sententiae II. «Теологія і філософія релігії», 2011. – Вінниця : ВНТУ, 2012. — С. 15–28.
10. Христокін Г. Неопатристика як сучасна парадигма розвитку православної теології [Електронний ресурс] / Геннадій Христокін // Богословський портал. — Режим доступу: http://risu.org.ua/article_print.php?id=37850&name=contemporary&_lang=ua&.
11. Філокалія [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://uk.wikipedia.org>.
12. Ярмусь С. Досвід віри українця / Степан Ярмусь // Ярмусь Степан. Вибрані твори / упоряд. і авт. аналітичного післясл. проф. Анатолій Колодний. — К., 2007. — С. 341–343.
13. Річинський А. В. Проблеми української релігійної свідомості / Арсен Васильович Річинський ; упоряд. А. Колодний, О. Саган. — Тернопіль, 2001. — 162 с.